

Dino Dupanović

BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU 1941–1945.

Hurem, Rasim, 2016. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, str. 398.

Bosanskohercegovačka historiografija još od 1998. godine i objavljivanja djela Envera Redžića *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* vapi za kvalitetnom sintezom historije Drugog svjetskog rata na ovim prostorima. Trebalo je proći više od sedam decenija da se pojavi djelo kakvo je *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, autora Rasima Hurema, pa da s punim pravom možemo reći da na jednom mjestu imamo publikovane skoro sve bitnije događaje, prvenstveno političke i ratne historije iz vremenskog okvira 1941–1945. godine. Knjiga *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* predstavlja istinsko osvježenje u bosanskohercegovačkoj historiografiji savremenog doba, i to osvježenje onog intenziteta koje se desilo kada je Rasim Hurem 1972. godine objavio djelo *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Upravo će ova knjiga autora dovesti u centar zbivanja, odnosno on će biti izložen mnogobrojnim kritikama kolega historičara, koji čitav svoj radni vijek nisu uspjeli da iskoče iz tračnica zacrtane i politički obojene socijalističke historiografije te kao Hurem pokazu da nauka ne može biti u službi sistema, ma kako se on zvao. Iako izlagan mnogobrojnim sramnim napadima, Rasim Hurem je ostao dosljedan svojim zaključcima iznesenim u knjizi, vjerovatno stvorivši grižnju savjesti kod svih kolega koje su učestvovali u javnom linču, te je tako još jedanput pokazao svoju neprevaziđenu profesionalnost. Uostalom, stalno revidiranje ove priče iz 70-ih godina samo je jedan od dokaza da je Rasim Hurem bio sve, samo ne običan šabloniziran historičar čije je mastilo moralo ponoviti unaprijed napisan tekst grafitnim picalom. Kasnije će historija pokazati, a to tako obično biva, kako je ovaj događaj bio ključni u Huremovo karijeri da bude prepoznat kao

vrstan historičar u bosanskohercegovačkoj naučnoj javnosti i šire, te da će se historičari redovno vraćati njegovom napisanom djelu, koje još uvijek nije okarakterisano kao anahrono.

Knjiga *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.* predstavlja dugogodišnji istraživački rad Rasima Hurema i data je na sud javnosti zahvaljujući supruzi Rasima Hurema, Iliji Raniću i Dini Mujadževiću, koji su zajedno radili na njenom priređivanju. Iako je smrt pretekla Hurema 2008. godine i onemogućila da u potpunosti dovrši ovu knjigu, mora se reći da je autor ipak uspio napisati jedno jezgrovito historijsko djelo, potkrijepljeno valjanim historijskim izvorima i literaturom, te je još jednom iskazao svoju inventivnost i objektivnost u politički kontaminiranoj nauci. Knjiga se sastoji od XI tematskih cjelina koje obrađuju vojno-politička događanja na tlu Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata. Unutar tih XI poglavlja autor se bavi pitanjima okupacije i podjele Bosne i Hercegovine, formiranjem kvislinških organizacija i njihovim odnosom prema domaćem stanovništvu, pitanjem zločina, rađanjem i stasavanjem antifašističkog pokreta, pa sve do konačnog uspostavljanja državnosti Bosne i Hercegovine.

U prvom poglavlju *Aprilski rat 1941. okupacija i podjela Bosne i Hercegovine* (23–53. str.) autor nam donosi dobro poznate podatke o Aprilskome ratu i napadu Njemačko-talijanske vojske na Kraljevinu SHS, kao i ulogu Bosne i Hercegovine u tom ratu. Nadalje autor piše o podjeli interesnih sfera tzv. demarkacionom linijom u 3. dekadi aprila i početkom maja 1941. godine, kao i inkorporaciji Bosne i Hercegovine u okviru Nezavisne Države Hrvatske nakon njenog proglašenja 10. IV 1941. godine. Posebna pažnja posvećena je uspostavljanju okupacionih sistema: obavještajnim službama, ambasadama, željezničkim prugama i putnim pravcima. Hurem nastoji i kroz prizmu privrednih resursa pokazati borbu okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini, podjelu interesnih sfera i odnos Italije i Njemačke prema ustaškoj vlasti u Bosni i Hercegovini i njenom podređenom položaju.

Drugo poglavlje pod naslovom *Bosna i Hercegovina u okviru NDH-a* (54–114. str.) predstavlja kratku retrospektivu hrvatskog *povijesnog prava* na Bosnu i Hercegovinu i ustaških vlastodržaca. Poseban naglasak stavljen je na uspostavljanje ustaške vlasti i ne baš takvo raspoloženje domaćeg stanovništva prema toj vlasti, uz isticanje činjenice da su pri tom razbijene

povijesne granice Bosne i Hercegovine. U ovom dijelu autor razmatra prirodu ustaškog režima prema nepoželjnim elementima te kroz prizmu različitih načina ugnjetavanja opisuje hapšenja komunista, Srba, Jevreja i Roma i njihovo odvođenje na prisilne radove van Jugoslavije i u koncentracione logore. Kad je riječ o pokrštanju Srba u Bosni i Hercegovini, analizirajući sve oblasti ponaosob, autor se uglavnom pozivao na stariju historiografiju, bez iznošenja vlastitih zaključaka.

Treće poglavlje *Od okupacije do ustanka* (115–125. str.) predstavlja kratki sažetak prvih vidova otpora prema okupatorima i ustašama, i svim malim i velikim diverzijama, do rezolucija Muslimana i Hrvata kao uvertire pred izbijanje ustanka. Nešto manji dio posvećen je pitanju političke djelatnosti KPJ (proglasima) i isticanju parola bratstva i jedinstva kao i dolasku Svetozara Vukmanovića Tempa u Bosnu i Hercegovinu, kada dolazi do ozbiljnije organizacije antifašističkog otpora.

Četvrto poglavlje *Ustanak 1941–1942.* (127–177. str.) sačinjeno je od XIV tematskih cjelina i bavi se pitanjem fizionomije ustanka u onim dijelovima Bosne i Hercegovine opterećenim nacionalnim podjelama, gdje autor glavne uzroke mržnje muslimanskog i hrvatskog stanovništva naspram Srba traži još u razdoblju Kraljevine SHS. Bitna odrednica koju nam Hurem iznosi jeste pitanje raslojavanja ustanika (pretežno Srba) na onu grupu koja je bila odana idejama KPJ i grupaciju odanu četničkom pokretu, pod jurisdikcijom Vlade u Londonu i Dragoljuba Draže Mihailovića. Ustaničke mase imale su pretežno antimuslimanski (antiturski) i antihrvatski karakter, dok je samo mali broj ustanika, kao u istočnoj Hercegovini, radio na stvaranju povjerenja prema Muslimanima, a tu se ipak radilo mahom o članovima KPJ i SKOJ-a koji su nastojali nametnuti svoje napredne marksističke ideje. U ovom poglavlju Hurem se vraća na svoje ranije ideje o saradnji i stvaranju zajedničkih partizansko-četničkih štabova, koji ni nakon toga nisu poštovali principe zajedničke borbe protiv NDH-a niti su mijenjali svoj odnos prema Muslimanima i Hrvatima. U tom kontekstu, Hurem se dotiče i pitanja pojedinih zločina koje su počinili ustanici pročetnički orijentirani, među kojima je i onaj iz prve polovine septembra 1941. godine u Kulen-Vakufu. Pri tome, autor se nije upustio u detaljniju obradu ovog zločina, što je i razumljivo s obzirom na obim problema, pa je ostao pri tvrdnji da je tom prilikom ubijeno oko 1.250 Muslimana i 100 Hrvata, iako novija historiografija nudi relevantnije podatke koji nisu podudarni s

Huremovim. Ne može se reći da Huremu nisu bili poznati podaci o tome da je broj ubijenih bio znatno veći s obzirom na to da u nastavku knjige spominje brojku od 3.500 ubijenih Muslimana. Pored toga, u jednom serijalu snimanom početkom 1992. godine Hurem je izjavio da su dotadašnja istraživanja pokazala kako se taj broj kretao od 1.600 do 3.000 ljudi. Iako su ranije stvoreni zajednički operativni štabovi, uslijed prethodno navedenih događaja i povezivanja četničkih štabova s okupatorima i generalom Milanom Nedićem u Beogradu, Centralni komitet KPJ i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je nakon savjetovanja u Ivančićima kod Sarajeva 7. januara 1942. godine prekinuo do tada praktikovanu saradnju s četnicima i umjesto toga odlučio da se s njima odlučno obračuna kao s protivnicima. Savjetovanje sličnog karaktera održano je i u Skender-Vakufu za područje Bosanske Krajine. U nastavku autor raspravlja o dobro poznatim sukobima tokom IV i V neprijateljske ofenzive i saradnji četnika i NDH-a u Bosanskoj Krajini, kao i djelovanju ubačenih četničkih elemenata unutar partizanskih odreda, nakon čega su pojedini komandanti proklamovali otvorenu mržnju prema Muslimanima i Hrvatima, što je za posljedicu imalo potpuni raspad IV krajiškog NOP-a. S obzirom na obim i kvalitetu korištenja izvorne građe i literature, navedeno poglavlje predstavlja najbolje obrađenu tematsku cjelinu unutar knjige.

U petom poglavlju *Razvoj i afirmacija partizanskog/antifašističkog rata* (177–224. str.) pažnja je uglavnom posvećena pitanju formiranja AVNOJ-a i Bihaćke republike, vrhuncu Titove i partizanske moći nakon početka Drugog svjetskog rata. Tokom 1943. godine desili su se prijelomni događaji na svjetskoj političkoj sceni, prije svega kapitulacija Italije, što će značajno utjecati na razvoj antifašističkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Osim toga, nakon slanja britanske obavještajne službe u Bosnu i Hercegovinu i uviđaja ko se zaista bori protiv Nijemaca, velika trojka nakon sastanka u Teheranu odlučuje pomagati NOVJ-u, dok je vojna pomoć četnicima obustavljena. Takva konstelacija snaga dovela je do omasovljavanja partizanskih pokreta koji su se sada počeli popunjavati velikim brojem bivših domobrana, pripadnika muslimanske milicije, kao i četnika što su tokom Pete neprijateljske ofanzive doživjeli poraz od kojeg se nisu uspjeli značajnije oporaviti do kraja rata.

Sljedeća tri poglavlja, šesto *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini* (233–295. str.), sedmo *Partizanski zločini* (297–299. str.) i osmo poglavlje

Talijanski i njemački zločini (301–318. str.), razlažu najbitnija pitanja zločinačkih poduhvata u mirnodopskim i ratnim pohodima, među četiri zaraćene strane. Autor, opisujući četničke zločine, polazi od sredine XIX stoljeća i početka XX stoljeća i upoznaje čitaoce sa svim projektima Velike Srbije koji su se javili u predratnom razdoblju i koji su nosili određenu notu navodne opravdanosti za ubijanje svih nesrba. Hurem na kraju zaključuje da su četnici tokom rata u Bosni i Hercegovini ubili oko 58.600 ljudi, od kojih oko 45.000 Muslimana, 12.000 Hrvata, 110 Srba i mali broj pripadnika drugih naroda: Jevreja, Čeha, Roma, Talijana i Nijemaca, zatim 300 domobrana, oružnika NDH-a i oko 1.230 partizana i partizanskih simpatizera. Teritorijalna raspodjela ovih zločina, od kojih je najveći broj počinjen u istočnoj Bosni (oko 42.000), navodi autora na zaključak da je konačni cilj programa Velike Srbije i četničke politike bilo priključenje etnički čiste Bosne i Hercegovine Velikoj Srbiji. Takvi postupci su trajno promijenili strukturu stanovništva u istočnoj i jugoistočnoj Bosni i Hercegovini. U sedmom poglavlju autor se dotiče partizanskih zločina iz perioda od 1941. do kraja 1942. godine na području Bihaća, Brčkog, Ugljevika, Lopara, Borača, Prijedora i u selima gornjeg toka Neretva. Zločini koje Hurem opisuje vršili su isključivo ustanici, od kojih se veliki broj još uvijek nije svrstao u četnike ili partizane. Osma glava posvećena je neposrednim talijanskim zločinima nad Muslimanima i Hrvatima i naoružavanju četnika koji su vršili zločine u južnoj Bosni, Bosanskoj Krajini i istočnoj i zapadnoj Hercegovini. Hurem se dotiče i stvaranja tzv. četničkih dobrovoljačkih antikomunističkih milicija (MVAC – *Milizia volontaria anticommunista*) u II i III okupacionoj zoni. Pored toga, talijanski general Mario Roatta je u Zimonjićima kod Gacka 13. VII 1942. godine održano sastanak sa Dražom Mihailovićem i glavnim četničkim komandantima na kojem je odati priznanje talijanskoj vojsci zbog dotadašnje zaštite srpskog naroda te je donesena odluka da se svi odredi iz istočne Bosne, Sandžaka i drugih područja stave na raspolaganje VI armijskog korpusa talijanske vojske.

Deveta glava *Varijante muslimanske politike u toku rata* (319–343. str.) opisuje nekoherentnost muslimanskih političara i postojanje više političkih varijanti u koje se Bosna i Hercegovina trebala uklopiti. Najveći dio muslimanskih prvaka bio je naklonjen politici NDH-a, koja je opet unutar toga bila podijeljena na tri grupe. Prvu su predvodili Ademaga Mešić, Alija Šuljak, Hakija Hadžić, Munir Šahinović Ekremov, Akif Handžić i

Ismet Muftić. Druga grupa, koju su predvodili Osman i Džafer Kulenović iz Bihaća, Hilmija Bešlagić, Meho Mehičić, Asim Ugljen i Hivzija Gavrankapetanović, bila je najutjecajnija s obzirom na to da su dvojica prvonavedenih obnašali funkciju potpredsjednika vlade NDH-a u Banjoj Luci. Takozvanu treću muslimansku političku grupaciju sačinjavali su Uzeir Hadžihasanović, Asim Šeremet i Husein Kadić. Ova je grupa sa još nekim srpskim političarima bila naklonjena ideji autonomnog statusa Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, što je na kraju koštalo i života srpske političare. Bosanskohercegovački Muslimani tokom rata nastavili su lutati stvarajući muslimanske milicije, među kojima se naročito isticala ona pod nazivom *Dobrovoljački odjel narodnog ustanka bojnika Hadžiefendića* koja je djelovala u području tuzlanskog bazena, pa sve do priklanjanja ideji autonomne Bosne i Hercegovine, čiji je inicijator bio Muhamed ef. Pandža. Grupa predvođena Pandžom zalagala se za stvaranje Župe Bosne sa sjedištem u Sarajevu, koja bi imala vlastitu vojsku i samostalnost pod protektoratom Trećeg Rajha. Memorandum koji je ova grupa uputila Adolfu Hitleru 1. XI 1942. godine s ciljem stvaranja države s jednakim pravima za sve, bez obzira na vjeru, nije zaživio. Ostali muslimanski prvaci bili su naklonjeni četničkoj ideologiji, kao što su Mustafa Mulalić, major Fehim Musakadić, Ismet Popovac, Mustafa Pašić, Mustafa Berberović, Munib Osmanagić, Mustajbeg Hadžihuseinović, Abid Prguda i Hamdija Čengić, a grupa nije imala neku značajniju ulogu. Drugi dio Muslimana bio je naklonjen isključivo ideji NOP-a.

Na kraju, u desetoj glavi pod naslovom *Uspostavljanje državnosti Bosne i Hercegovine* (345–352. str.), Hurem se dotiče dobro poznate teme u socijalističkoj historiografiji – uspostavljanja državnosti Bosne i Hercegovine u novoj državi.

Knjiga *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.* predstavlja nemjerljiv doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji, pa se s pravom može reći da će predstavljati postulat u izučavanju ratnog perioda. Na osnovu ovog djela konstatujemo da je Hurem dobio bitku *contra receptam opinionem* koja se vodila protiv njega tokom 70-ih godina, pri tom potvrdivši još jednom svoje ranije iznesene stavove.